

ZESZYT HISTORYCZNY

ZIEŁONEGO SZTANDARU

GAJCY. LEGENDA ORGANIZATORA NARODOWEJ WYOBRAŹNI

 MUZEUM
NIEPODLEGŁOŚCI

Dodatek opracowany przy współpracy
z Muzeum Niepodległości w Warszawie

25 lat
SAMORZĄDU
WOJEWÓDZTWA
MAZOWIECKIEGO

Muzeum Niepodległości w Warszawie jest jednostką
organizacyjną Samorządu Województwa Mazowieckiego

Twórczość Tadeusza Gajcego przez wiele lat nie miała należnego jej zainteresowania. Wprawdzie w czytaniach i podręcznikach szkolnych czasów PRL-u można było znaleźć fragmenty *Genealogii ocalonych* Lesława Bartelskiego z opisem patriotycznej akcji grupki młodych przedstawicieli podziemia antyniemieckiego, związanej z upamiętnieniem czterechsetnej rocznicy śmierci Mikołaja Kopernika, ale poezja jej uczestników nie docierała do szerokiego odbiorcy. Przyczyną mogła być trudna, nieraz filozoficzna i głęboko religijna, materia twórczości Tadeusza Gajcego, Wacława Bojarskiego i Zdzisława Stroińskiego. Poezja tych autorów nie nadawała się do wykonywania w pieśniach, akademiach czy spotkaniach okolicznościowych patriotycznej proveniencji.

BRAWUROWA MANIFESTACJA I JEJ KONSEKWENCJE

Płonąca wieża zegarowa Zamku Królewskiego, 17 września 1939 r.

Relacje z brawurowej manifestacji dokonanej o świcie 25 maja 1943 roku przy pomniku polskiego astronoma zlokalizowanym przy Krakowskim Przedmieściu, nieopodal okazałego Pałacu Staszica, zdominowały przekaz. Bartelski związany relacjami osobistymi, koleżeńskimi, z uczestnikami akcji zawieszenia na pomniku wieńca z napisem „Geniuszowi Słowiańszczyzny – Rodacy”, pomijał w swoich relacjach oceny dotyczące sposobu przeprowadzenia tego planu, czy skuteczności w realizacji zamierzeń. Uczniowie skupiali się na

patriotycznym wydzwiku pomysłu oraz skuteczności w podtrzymywaniu „ducha narodu”.

Tadeusz Gajcy

Modlitwa za rzeczy (wiersz klasyka)

Uspokój serca zegarów,
zmęczone są -
żarówkom przygaś powieki, za długo patrzą na nas,
tramwajom pozwól odpocząć,
niechaj nie drepcą wciąż
i domom zabroń się wspinać
w miastach obłych jak w dzbanach.

Zdyszany kołom pociągów
kwiety spoczynek nakaż,
płuca motorów napełnij ciszą wonną od gwiazd,
trupim wydechem spalin
niech się więcej nie żali
kominów wysoki pochód w nieodgadniony czas.

Sprzętom naszym milczącym głos zamarły wyzwól,
piórom ześlij wytchnienie, papier zostaw bez liter,
niech przemówią znad półek książki kurzem przybite,
krajobrazy więzione na płótnach
niech zejść w pokoje nasze -

Za wszystkie rzeczy smutne,
za wszystkie serca maszyn
prosimy Cię, Panie.

Dopiero wiele lat później, czytając inne relacje, przekonać się mogliśmy o bezprecedensowej naiwności grupki poetów. Stanisław Bereś (szczegółową literaturę przedmiotu podajemy na końcu niniejszego tekstu) pisał:

„Inicjatorem tego ryzykownego przedsięwzięcia był (...) Wacław Bojarski, który namówił do udziału Tadeusza Gajcego i Zdzisława Stroińskiego. Bez właściwego rozpoznania, nie poinformowani, że poprzedniego dnia wieczorem identyczną akcję przeprowadzili w tym miejscu członkowie Organizacji Małego Sabotażu „Wa-

Zniszczony Pałac Lubomirskich przy pl. Żelaznej Bramy, 1939 r.

wer”, co musiało wzmóc czujność policji mającej swą siedzibę dokładnie naprzeciwko pomnika (Krakowskie Przedmieście 1), zaopatrzeni w pożyczony pistolet, aparat fotograficzny i wieniec (...) rozpoczęli zaplanowane działanie” (S. Bereś, *Uwięziony w śmierci. O twórczości Tadeusza Gajcego*, 1992, s. 13-14.). Ten sam autor wyraźniej określił swoje stanowisko we wstępie do *Wyboru poezji* Tadeusz Gajcego, jaki ogłosił w Bibliotece Narodowej (seria I, nr 283, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo) pisząc o tej akcji: „W sporym stopniu o jej losach zdecydowały lekkomyślność i brawa uczestników, a szczególnie nerwowość Gajcego, który wystrzelił – niecelnie zresztą – do granatowego policjanta. Efekt popłochu, w który wpadli młodzi poeci, był oplakany.”

Tadeusz Gajcy uszedł z życiem, ale przypłacił przebieg akcji oraz samoocenę swojego udziału ciężkim ura-

zem psychicznym, depresją. Jedyne poezja oraz ciężka praca w konspiracyjnej prasie pozwoliły mu przetrwać do czasu Powstania Warszawskiego. Prześledzić można ten trudny okres w poezji autora *Do potomnego*, a szczególnie w opowiadaniu *Cena*. Zdzisław Stroiński uciekając schronił się w ubikacji domu przy ulicy Kopernika, nie uciekł więc daleko. Pojmany został dotkliwie pobity i przewieziony do więzienia na Pawiaku. Przeszedł wcześniej przez przesłuchania w siedzibie gestapo przy al. Szucha, gdzie czekając w tzw. tramwaju naświetlił klisze z aparatu dokumentującego akcję oraz następnie ją zjadł. Konfrontacja Stroińskiego z Bojarskim nie przyniosła oczekiwanych przez Niemców rezultatów. Brak dowodów oraz nadludzkie staranie ojca doprowadziły do uwolnienia poety w lipcu 1943.

Wacław Bojarski uciekał z miejsca akcji ostatni. Za-
trzymany przez patrol Niemców spokojnie poddał się

Plonąca zbombardowana Warszawa, 25.09.1939 r.

kontroli dokumentów, ale – jak relacjonowali później przypadkowi świadkowie – hitlerowiec niespodziewanie wyjął broń i strzelił mu w brzuch. Ciężko rannego przewieziono do Szpitala Dzieciątka Jezus, który w tym czasie mieścił się przy ulicy Koszykowej. Tu polscy lekarze natychmiast go operowali, planowano odbicie poety. W warunkach szpitalnych odbył się ślub Bojarskiego z Natalią Marczak (Oborską). Niestety wielkie obrażenia wewnętrzne doprowadziły do jego śmierci 5 czerwca 1943.

Autor obszernej monografii życia i twórczości poety – Stanisław Bereś, zanotował: „Tadeusz Gajcy opłacił losy tej tragicznej akcji ciężką depresją. Bez wątpienia czuł się odpowiedzialny za śmierć Bojarskiego i aresztowanie Strońskiego, którego powszechnie uważano za straconego, był bowiem okres, gdy na więźniach Pawiaka dokonywano seryjnych egzekucji w ruinach getta, a ich masowość biła dotychczasowe rekordy (29 maja 1943 roku rozstrzelano 600 osób), stąd miało miejsce napisanie „Pawiak pomścimy”. Trudno było mieć w takiej sytuacji jakąkolwiek nadzieję, więc Gajcego przez długi czas męczyły ogromne wyrzuty sumienia” (S. Bereś, *Gajcy. W pierścieniu śmierci*, Warszawa 2016, s. 119-120).

GAJCY I STROŃSKI ZGINĘLI W POWSTANIU W POŁOWIE SIERPNI 1944

Tragiczne wydarzenia przyjaciół – poetów nie były jedynymi. Bardzo interesujący krąg młodych intelektualistów skupionych wokół czasopisma „Sztuka i Naród” nie doczekał w komplecie końca niemieckiej

okupacji. Wydano 16 numerów pisma drukowanego nieregularnie od 2 kwietnia 1942 do lipca 1944. Pierwszy redaktor pisma – Bronisław Onufry Kopczyński (pseudonim okupacyjny Stefan Barwiński), krytyk, poeta i kompozytor aresztowany w styczniu 1943, więzień Pawiaka i obozu koncentracyjnego Auschwitz, zmarł tam 5 kwietnia 1943. Po założycielu pisma redakcję objął jego przyjaciel Andrzej Trzebiński. Przygotował trzy numery, chociaż druku ostatniego już nie doczekał. Aresztowany na początku listopada, więziony na Pawiaku, został rozstrzelany wraz z sześćdziesięcioma więźniami na Nowym Świecie 49, po kilku dniach, 12 listopada 1943 roku. Miejsce jego, naturalną koleją rzeczy, zajął właśnie Tadeusz Gajcy.

Nowy redaktor kolportował numer 13 „Sztuki i Narodu”, wydrukował numer 14-15 zredagowany przez przyjaciela oraz przygotował numer 16 (pozostający w jednym egzemplarzu korektorskim), który już nie ukazał się wskutek wybuchu Powstania Warszawskiego. Gajcy i Stroński zginęli w powstaniu w połowie sierpnia 1944. Stanisław Bereś szczegółowo rekonstruuje ostatnie dni przyjaciół (*Gajcy. W pierścieniu śmierci*, ss. 194-221). Dwie wersje są obecne w historiografii poetów – powstańców. Pierwszą literacko opisał Lesław M. Bartelski w 1980 roku, ale miała ona wyłącznie cechy szlachetnego tekstu napisanego przez przyjaciela. Autor najobszerniejszej biografii Gajcego nie zaprzecza, że poeta mógł zginąć w ruinach domu przy ówczesnej ulicy Przejazd, wysadzonej przez Niemców, stracić życie wraz z przyjacielem Zdzisławem Strońskim. Śmierć Strońskiego była niemal natychmiast bezsprzecznie udokumentowana.

Ale Bereś skłania się do innej wersji. Rekonstruuje wydarzenia z 6 czerwca 1945, kiedy to odgruzowywano zniszczony budynek Arsenau. Tam właśnie, pod gruzami pierwszego piętra znaleziono Tadeusza Gajcego. Śledząc ostatnie dni poety – powstańca odnotować możemy fakt jego walki na reducie znajdującej się w Pałacu Radziwiłłów przy ulicy Bielańskiej. Śmierć w ruinach pobliskiego Arsenau wydaje się więc bardzo prawdopodobna.

Mieszkańcy Warszawy wśród ruin, 1939 r.

Żegnając się z matką

Jak do Ciebie będę pisał
 pochylony nad sobą w żalu.
 Serce chłodne świeci jak kryształ
 i choć wczoraj się z Tobą rozstałem,
 jak Ci słowo do dłoni podam
 badający uparcie ciemność,
 skoro mówisz: lekka jest młodość
 chociaż ognia bukiet nad ziemią,
 skoro mówisz: ciałem człowieczym,
 trzeba schodzić nisko, najniżej,
 bo radosna w locie tym wieczność
 jest kołyską zrodzoną na krzyżu.
 Jak Ci sercem odpowiem jak źródłem
 wykuty głosem śpiewnym,
 kiedy tłum przerażonych jaskółek
 niosę po ręce lewej,

jak mych ust niewycutych graniem
 mam zawołać bohaterski i bliski,
 gdy po mej ręce prawej
 drży ojczyzny pogięta kołyska
 i piosenka wieczorna leży
 jak owocu zniszczone grono,
 dalej niebo, dom mój i księżyc
 opuszczony jak Ty i młodość.

W historii literatury polskiej przy recepcji twórczości poetyckich „brylantów” jakimi strzelano do Niemców wielki wpływ wywarł Kazimierz Wyka, wielki propagator Krzysztofa Kamila Baczyńskiego. Również artyści sceny i estrady częściej brali na swoje twórcze warsztaty poezje tego artysty słowa i palety, równie tragicznie zamordowanego na początku Powstania Warszawskiego. Poezja twórców „Sztuki i Narodu” długo nie znajdowała, poza Lesławem M. Bartelskim, swoich apologetów.

Dopiero ostatnie trzydziestolecie zmieniło optykę patrzenia na nurt narodowy. Ale jest to już temat godny podniesienia po lekturze utworów tych poetów.

dr Tadeusz Skoczek

Dyrektor Muzeum Niepodległości w Warszawie

Literatura uzupełniająca:

- Edward BALCERZAN, *Poezja polska w latach 1939-1965*; Część I: *Strategie liryczne*, Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1982; część 2: *Strategie ideologiczne*, Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1988;
- Edward BALCERZAN, *Poezja polska w latach 1939-1968. Antologia*, Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1998;
- Lesław M. BARTELSKI, *Sztuka odważnych. O twórczości Tadeusza Gajcego*, „*Twórczość*”, 1961, nr 3, s. 48-63;
- Lesław M. BARTELSKI, *Gajcy*, „*Poezja*”, 1966, nr 11, s. 18-25;
- Lesław M. BARTELSKI, *Genealogia ocalonych. Szkice o latach 1939-1944*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1963, 1969, 1974, 1985 [IV wydanie];
- Lesław M. BARTELSKI, *W kręgu bliskich. Szkice do portretów*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1967;
- Lesław M. BARTELSKI, *Walcząca Warszawa*, „*Książka i Wiedza*”, Warszawa 1968;
- Lesław M. BARTELSKI, *Pieśń niepodległa. Pisarze i wydarzenia*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1988;
- Lesław M. BARTELSKI, *Śpiewnik warszawski. Wiersze 1944-1994*, Instytut Wydawniczy „Świadectwo”, Bydgoszcz 1996;
- Lesław M. BARTELSKI, *Termopile literackie. Polska 1939-1945*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 2002;
- Stanisław BEREŚ, *Uwięziony w śmierci. O twórczości Tadeusza Gajcego*, Polska Oficyna Niezależna PEN, Warszawa 1992;
- Stanisław BEREŚ, *Gajcy. W pierścieniu śmierci*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2016;
- Tomasz BUREK, *Kim był Gajcy?*, „*Odra*” 1969, nr 2, s. 89-93;
- Stanisław BURKOT, Bolesław FARON (wybór tekstów), *Poezja polska 1939-1970*, Wydawnictwo Naukowe WSP, Kraków 1972;
- Stanisław BURKOT, *Literatura polska 1939-2009*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010;
- Danuta DĄBROWSKA, *Twórczość pokolenia Kolumbów*, [w:] *Historia Literatury Polskiej*, T. IX: *Literatura współczesna 1939-1945*, pod redakcją Anny Skoczek, Wydawnictwo SMS, Bochnia-Kraków-Warszawa 2006, s. 139-162;
- Paweł DYBEL, *Ujarmianie śmierci. Sen w poezji Krzysztofa Kamila Baczyńskiego i Tadeusza Gajcego*, „*Poezja*” 1975, nr 11, s. 61-64;
- Hanna ETEMADI, *Ślady. Tadeusz Gajcy* (film dokumentalny), Polska 1995;
- Tadeusz GAJCY, *Notatki uniwersyteckie z filozofii i literatury, 1942 - 1943*, Zakład Rękopisów Biblioteki Narodowej;
- Tadeusz GAJCY, *Misterium niedzielne, 1943*, Zakład Rękopisów Biblioteki Narodowej;
- Tadeusz GAJCY, *Do potomnego, 1944*, Magazyn Mikrofilmów Biblioteki Narodowej;
- Tadeusz GAJCY, *Utworki zebrane. Poezja i dramat „Homer i Orchidea”*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1952;
- Tadeusz GAJCY, *Utworki wybrane. Wiersze – Poematy – Proza*, przygotował oraz wstępem i posłowiem opatrzył Lesław M. Bartelski, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1968;
- Tadeusz GAJCY, *Poezje wybrane*, opracował Lesław M. Bartelski, Biblioteka Poetów XX wieku, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1969;
- Tadeusz GAJCY, *Pisma. Juwenilia – Przekłady – Wiersze – Poematy – Dramat – Krytyka i publicystyka literacka – Varia*, przygotował oraz wstępem i posłowiem opatrzył Lesław M. Bartelski, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1980;
- Tadeusz GAJCY, *Poezje wybrane II* (wybór i wstęp Zbigniew Bieńkowski), Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1990;
- Tadeusz GAJCY, *Wybór poezji. Misterium niedziel-*

Tadeusz Stefan Gajcy, ps. „Karol Topornicki”, „Roman Oścień”, „Topór” (1922-1944)

- ne, opracował Stanisław Bereś, Biblioteka Narodowa, Seria I, nr 283, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków 1992;
28. Tadeusz GAJCY, *Dotknięty ogniem – Bronisław MAJ, Biały chłopiec. O poezji Tadeusza Gajcego*, Oficyna Literacka, Kraków 1992;
 29. Tadeusz GAJCY, *Kto ja. Poeta 1922-1944*, Wybór utworów i wstęp Hanna Zofia Etemadi, Muzeum Powstania Warszawskiego, Oficyna Wydawnicza „Rytm”, Warszawa 2020;
 30. Michał GŁOWIŃSKI, Janusz SŁAWIŃSKI (studia pod redakcją), *Literatura wobec wojny i okupacji*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1976;
 31. *Ja i ogień. Baczyński, Gajcy, Trzebiński*, Wydawnictwo „Interart”, Warszawa 1994;
 32. Andrzej JAROSZYŃSKI (wybór utworów), *Poems of the Warsaw Uprising generations. A memoriam tribute. Baczyński, Chałko, Gajcy, Świrszczyńska/Wiersze pokolenia Powstańców Warszawskich. Hold pamięci*, nakładem autora, Chicago 1994;
 33. Zdzisław JASTRZĘBSKI, *Literatura pokolenia wojennego wobec dwudziestolecia*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1969;
 34. Zdzisław JASTRZĘBSKI (opracował i wstępem poprzedził), *Konspiracyjna publicystyka literacka 1940-1944*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1973;
 35. Tomasz ŁUBIŃSKI, *Gajcy i jego sztuki*, „Dialog” 1959, nr 11.
 36. Bronisław MAJ, „Budujący uparcie ciemność”. *O Twórczości Tadeusza Gajcego*, „Więź”, 1977, nr 8, s. 28-50;
 37. Bronisław MAJ, *Pogodne misterium o zagładzie. O misterium niedzielnym Tadeusza Gajcego*, „Ruch Literacki”, 1977, z. 3, s. 201-209;
 38. Beata MICHALEC, Tadeusz SKOCZEK (redakcja pracy zbiorowej), *Pokolenie Kolumbów. Krzysztof Kamil Baczyński i poeci Powstania Warszawskiego*, Wydawnictwo Naukowe Muzeum Niepodległości, Warszawa 2021;
 39. Anna NASIŁOWSKA, *Trzydziestolecie 1914-1944*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1995, 1997, 1999, 2002, 2007, 2008, 2013;
 40. Waldemar SMASZCZ (wybór poezji i posłowie), *Tadeusz Gajcy. Ojczyzna z drążącego płomienia*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1998;
 41. Stanisław STABRO, *Poeta międzyepoki*, „Kultura” 1981, nr 31. Przedruk [w:] tenże: *Poeta odrzucony*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1989;
 42. Jan SZCZAWIEJ, *Poezja Polski walczącej 1939-1945*, T. 1 i 2, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1974;
 43. Józef SZCZYPKA (zebrał i opracował), *W gałązce dymu, w ognia blasku...Wspomnienia o Waławie Bojarskim, Tadeuszu Gajcym, Onufrym Bronisławie Kopczyńskim, Wojciechu Menclu, Zdzisławie Stroińskim, Andrzeju Trzebińskim*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1977;
 44. Józef SZCZYPKA (wstęp, wybór i opracowanie), *Suplikacje czasu wojny. Antologia polskiej poezji religijnej 1929-1945*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1983;
 45. Jerzy ŚWIĘCH, *Okupacja a stereotypy. Studium z dziejów poezji konspiracyjnej 1939-1945*, rozprawa habilitacyjna, Wydział Humanistyczny UKSW, Lublin 1977;
 46. Jerzy ŚWIĘCH, *Pieśń niepodległa. Model poezji konspiracyjnej 1939-1945*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1982;
 47. Jerzy TOMASZKIEWICZ (redaktor pracy zbiorowej), *Portrety twórców „Sztuki i Narodu”*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1983;
 48. Kazimierz WYKA, *O potrzebie historii literatury. Szkice polonistyczne z lat 1944-1967*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1969;
 49. Kazimierz WYKA, *Życie na niby. Szkice z lat 1939-1945*, Spółdzielnia „Książka i Wiedza”, Warszawa 1985, Wydawnictwo „Universitas”, Kraków 2010, 2011 [wydanie drugie w tej edycji].

Okładka strony tytułowej: Portret Tadeusza Gajcego, autor Hakob Mikayelyan, ze zbiorów Muzeum Niepodległości, nr inw. MN M.845. Fotografie pochodzą z Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego